

FALKENBERGS KOMMUN

HÄSTAR I PLANERINGEN
Förslag till riktlinjer inom Falkenbergs kommun

2006-10-24

rev. 2007-04-03

Antagen av kommunfullmäktige 2007-05-31, § 83

I N N E H Å L L

Inledning	3
Bakgrund	3
Problematiken	4
Lukt, flugor, buller	4
Hästallergi	5
Vetenskapliga studier	5
Tidigare allmänna råd och riktlinjer	6
Tillämpning av riktlinjer	8
Juridiska aspekter	9
Miljöbalken	9
Djurskyddslagen	9
Plan- och bygglagen (PBL)	10
Falkenbergs kommun	10
Rättsfall och domar	11
Bedömningar av befintliga stall – exempel	11
Bedömningar av nybyggnation av stall och bostäder – exempel	11
Sammanfattning	12
Förslag till riktlinjer i Falkenbergs kommun	13
Riktlinjer för den fysiska planeringen	13
Hästnära boende	14
Spridning av hästallergen från person till person	14
Diskussion	15
Referenser	16

Hästar och bostäder - Avstånd i olika kommuner

Bilaga A

Inledning

Boverkets anvisningar för planering av bostäder i närheten av hästgårdar skapar problem för kommunen. Anvisat skyddsavstånd mellan hästar och bebyggelse är 500 m, ett i många fall orealistiskt avstånd. Boverket är medvetna om detta och håller för närvarande på med en översyn av riktlinjerna för skyddsavstånd. Till dess att nya anvisningar kommer behövs praktiska riktlinjer som kan användas i planeringen i Falkenbergs kommun.

På uppdrag av Stadsbyggnadskontoret har GF Konsult tagit fram förslag på riktlinjer för hästar i planeringen. Uppdraget är utfört av Anna Svensson, GF Konsult AB, i samarbete med Johan Risholm, Stadsbyggnadskontoret, Falkenbergs kommun.

Materialet i rapporten baseras på liknande underlag från andra kommuner, bl.a. Malmö och Göteborg samt information från olika myndigheter bl.a. Länssjukhuset i Halmstad. Vidare har kontakter tagits med Stellan Svedström på Boverket, Marie Becker på Socialstyrelsen, Lars Johansson Kävlinge kommun, Henrik Lundahl kommunkansli Falkenbergs kommun samt Per-Ola Svensson Miljö- och hälsoskyddskontoret Falkenbergs kommun.

Alla hänvisningar återfinns i referenslistan sist i rapporterna.

Bakgrund

Hästnäringen har ökat markant i Sverige under de senaste 30 åren och omsätter ca 20 miljarder kronor. Hästsektorn är idag jordbrukets femte största inkomstkälla och är av betydelse för utvecklingen av landsbygden genom att den erbjuder möjlighet till inkomster i form av försäljning av foder och tjänster. Hästintresset kan även utgöra en drivkraft för att flytta från tätorter till landsbygd och därmed bidra till att minska avfolkning och att hålla landskapet öppet. Idag finns ett stort intresse för hästnära boende och på många håll har man byggt eller planerar för s.k. hästbyar med bostäder i närheten av en gemensam stallanläggning. Ridning utgör en av de största folksporterna. Antalet hästar i Sverige uppskattas till närmare 300 000, varav i Hallands län ca 11 000.

Huvuddelen av Sveriges hästar, ca 75 %, finns på den tätortsnära landsbygden, särskilt kring storstäderna, bl.a. för att många hästintresserade bor i städerna. Det är därför viktigt att i samhällsplaneringen ge plats för hästhållning och ridning inom rimliga avstånd och med goda kommunikationer till städerna. En samordning av ridanläggningar och privatstallar kan även vara lämpligt eftersom de ofta samverkar och kan samutnyttja ridvägar och ridhus etc. Ett sätt kan vara att i den kommunala översiktsplaneringen peka ut lämpliga områden med förutsättningar för en långsiktig utveckling av hästverksamhet.

Samtidigt måste man komma ihåg att en normal tätortsutveckling alltid innebär att den urbana staden möter det agrara landskapet. Små, avstyckade gårdar utnyttjas för hästhållning, traditionellt jordbruk kompletteras med inackorderade hästar. Mellan stad och land breder hästkulturen ut sig och det innebär konflikter. Närheten till hästar är en typisk konflikt som uppkommer i detta gränsland. Problemen hanteras i planeringsskedet men eventuella problem med närhet till hästar går inte helt ut att planera bort.

Samtidigt som kunskapen om hästallergen har ökat, har också önskemålet om att hålla häst för fritidsändamål ökat. Detta har medfört en ökad efterfrågan hos kommunen att ställa sådan mark till förfogande som lämpar sig för hästhållning. På grund av det skyddsavstånd som bör hållas mellan hästar och bebyggelse (bostäder, förskolor och skolor) är det i många fall en grannliga uppgift att väga intresset kring hästhållning mot intresset av annan bostadsutbyggnad och tätortsexpansion. Det är många intressen som ska tillgodoses i den kommunala planeringen: Den ska bl.a. medverka till att skapa ett ekologiskt hållbart samhälle, skapa goda förutsättningar för kollektivtrafik och samhällsservice, skydda värdefulla och orörda områden och skapa goda och hälsosamma livsmiljöer för människor.

Idag råder osäkerhet hur hästfrågorna skall hanteras i samhällsplaneringen, då det saknas någon enhetlig bedömningsgrund för dessa frågor i Sverige. Det finns ett flertal olika rekommenderade skyddsavstånd mellan hästhållning och bostäder samtidigt som de rättsfall som hittills avgjorts inte visar någon enhetlig bild av hur likartade fall bör bedömas.

På senare tid har ett flertal uttolkningar, lokala tillämpningar och praxis rörande hästanläggningar och bebyggelse utvecklats, vilket medverkat till att göra "hästfrågorna" mer lätthanterliga i planeringsprocessen. Ett exempel är den rapport som Länsstyrelsen i Skåne län tagit fram som föreslår att skyddsavstånd mellan hästgårdar och bostäder, skolor etc skall bedömas efter hästverksamhetens storlek och lokala förutsättningar.

Under de senaste åren har en omfattande forskning gällande spridning av hästallergener såväl inomhus som utomhus pågått vilket ökat kunskapsnivån, men fortfarande saknas uppgifter om vilken allergenhalt som är kliniskt relevant, dvs. vilken halt som utlöser allergiska reaktioner hos allergiker.

Problematiken

Lukt, flugor, buller

Hästhållning kan innebära olägenheter i form av lukt (gödselhantering, ventilationsluft från stallar samt vissa fodertyper), insekter, skadedjur, buller (djurläten, fläktljud) och förorening av vattentäkter.

Lukter uppfattas olika av olika människor beroende på luktsinnets känslighet och lukten koncentration men också på vilka associationer och minnen man har till lukten. Känslighet för lukt är en subjektiv bedömning, vilken kan förändras med tiden och med relationen till djuren och verksamheten. Exempelvis kan en bonde som kan påverka luktsituationen och har en positiv ekonomisk och känslomässig koppling till sina djur, ofta uppleva lukten som mindre störande eller positiv, medan en granne som inte har någon koppling till verksamheten eller kan påverka situationen, kan bli allt känsligare och upptäcka lukten vid allt lägre koncentrationer (SLU, *Sven Nimmermark, 2004*).

Hästallergi

Allergi är idag en folksjukdom som drabbar ungefär en tredjedel av befolkningen. Av dessa beräknas ca 5 procent vara överkänsliga mot häst, men alla lider inte av symptom. De vanligaste kända allergiframkallande ämnena (allergenen) tillhör grupperna pollen, pälsdjur, dammkvalster och födoämnen. Allergener från djur består av små proteiner som utsöndras i kroppen och följer med saliv, avföring och urin. Proteinerna hakar fast på och sprids med hår och hudavlagringar (stöv). Hästallergen är starkt och kan orsaka allergiska reaktioner indirekt, t.ex. genom kläder. Det har vistats att det räcker att någon enstaka elev i en skolklass rider för att någon annan i klassen ska kunna utveckla hästallergi, utan att ha någon egen direktkontakt med hästar.

Pälsdjursallergi ger så gott som enbart symptom från luftvägarna, ögon, näsa eller luftrör och kan vara problematisk eftersom allergener finns inomhus hela året (hundar, katter) och kan ge besvär året runt. Det är en sk atopisk allergi vilket är en ärftlig benägenhet att bilda IgE-antikroppar efter naturlig kontakt med små doser av allergen. Personer med pälsdjursallergi är ofta känsliga för flera olika djur. Allergi mot katter är ungefär dubbelt så vanligt som mot hund eller häst. Hästallergi (liksom djurallergi överhuvudtaget) är vanligare i Norrland än i södra Sverige trots att hästförekomsten är större i söder. Vidare är pojkar oftare allergiska mot häst trots att främst flickor som rider och sysslar med hästar. Studier visar även att barn som växer upp på lantgård, särskilt med djurhållning, hyser mindre risk att utveckla astma och allergi.

Allergiutveckling mot häst kräver vanligtvis en kraftig och långvarig exponering med hästar, t.ex. genom upprepad ridning, vistelse i stall, rykning alternativt att familjemedlemmar eller klasskamrater som rider eller arbetar med hästar för med sig allergen i kläderna. Enligt Västra Götalandsregionens miljömedicinska kan man inte bli överkänslig enbart genom att visas i närheten av ett ridstall. Personer som redan utvecklat hästallergi kan dock reagera på små doser allergen som t.ex. sprids med vinden.

Vetenskapliga studier

Under de senaste åren har kunskapen förbättrats om hur hästallergener sprids såväl inomhus som utomhus genom ett antal forskningsstudier.

Information om hästallergens spridning i utomhusluft har framkommit i studier från bl.a. Miljömedicinska enheten, Stockholms läns landsting och Arbets- och miljömedicin, Akademiska sjukhuset i Uppsala. I båda studierna fann man att halterna allergen i utomhusluften avtar drastiskt med avståndet från stallet.

I Stockholmsstudien visade man att luftburet hästallergen inte sprids mer än 40 m, medan allergen i damm påträffades ca 100 m från stallet, medan man i Uppsalastudien påträffade luftburet hästallergen ca 250 m från området där hästarna vistades. I den sistnämnda studien visade man även att spridningen är beroende av vindriktning, avskärmande vegetation och byggnader mm. Orsaken till de stora skillnaderna mellan studierna är att det i Stockholmsstudien användes en cut-offgräns (dvs. analysmetodens lägsta bestämningsnivå) vid vilken uppmätta halter hästallergen betraktades som försumbara eller noll, medan man i Uppsalastudien tillät en högre känslighet i analysen och även redovisade halter under denna gräns. Studierna visade däremot liknande resultat vid jämförelse med samma mät noggrannhet.

I Stockholmsstudien visade man även att allergenhalten inomhus är ca 1 % av utomhushalterna vid en lägenhet ca 10 m från ett stall med 100 hästar. Halterna av hästallergen inomhus bestäms främst av människors djurkontakt och är inte i första hand beroende av bostadens placering i förhållande till hästar.

Båda studierna poängterar även att utredningarna inte har syftat till att klargöra vilken allergenhalt som är klinisk relevant (dvs. när en allergisk person får besvär), utan över vilka avstånd som allergener kan förväntas spridas i utomhusluft. Det saknas idag information om vilka allergennivåer som utlöser allergibesvär både utomhus och inomhus.

Miljömedicinska enheten i Stockholm betonar att spridningen av allergener utomhus är relativt begränsad men att den väsentliga allergenspridningen sker via människors direkta eller indirekta hästkontakt. Med tanke på risken för allergenspridning via människor borde mer kraft ägnas åt att säkerställa goda ombytes- och duschmöjligheter på ridanläggningar och genom information till hästägare för att därigenom minimera risken för spridning i offentliga miljöer, på bussar etc. Miljömedicinska enheten framhåller även att varje bedömning om avstånd mellan djurhållning och bostäder bör utgå från det enskilda fallet, men att man bör skilja på detaljplanelagda områden och bebyggelse utanför detaljplanelagt område. En tillämpning av skyddsavstånd borde inte behöva ske lika strikt i områden utanför tätbebyggelsen (*Länsstyrelsen Skåne län 2004*).

Det finns även studier rörande människors upplevelse av hästar i sin närmiljö. Från SLU, Alnarp finns bl.a. en rapport som pekar på hästens positiva kvaliteter i landskapet men även de fördomar som finns kring hästar. Vidare omnämns de svårigheter som hästsporten mött i samhällsplaneringen och de konflikter som finns gällande allergi- och luktfrågor (*SLU 2002*). Det finns även en studie som diskuterar planeringen av tätortsnära ridning (*SLU 2003*).

Vidare finns rapporter gällande hästens ekonomiska, sociala och samhällliga roll och utvecklingsplaner för ridsport, som t ex tagits fram av Hushållningssällskapet i Halland (2005) och Göteborgs kommun (2004). Dessa beskriver befintliga förhållanden och ger förslag till utvecklingsmöjligheter för hästsporten.

Tidigare allmänna råd och riktlinjer

Nedan ges en sammanställning med ett urval av generella rekommendationer av skyddsavstånd från olika myndigheter och forskningsinstitut (källa bl.a. Länsstyrelsen i Skåne län, Göteborgs kommun 2005). Utav dessa är det framförallt tre rekommendationer som oftast refereras till i planärenden:

Allergikutredningen (*SOU 1989:768*) i vilken behovet av skyddsavstånd mellan djurhållning och bostäder diskuterades. Ett förslag som lades fram var ”att tillse att avståndet mellan bostads- och fritidsbebyggelse och djurhållning respektive ridstigar i tätbebyggt område ej understiger 500 meter”.

Boverkets allmänna råd ”Bättre plats för arbete, planering av arbetsområden med hänsyn till miljö, hälsa säkerhet” (AR 1995:5); som togs fram i samarbete med bl.a. Socialstyrelsen. I rapporten anges följande skyddsavstånd: ridanläggningar 500 meter, djurhållning i lantbruk 500 meter, minkfarm 500 meter och hundgård 200 meter. Rekommendationen är bl.a. baserad på en studie av stora svinstallar (ca 400-500 djur) från 1975 och tar inte hänsyn till djurhållningens art eller antal utan baseras mer på skydd av vattentäkter och erfarna gällande lukt.

Boverket har bildat en arbetsgrupp för att diskutera nya centrala riktlinjer för avstånd mellan stall och bostäder. Grunden detta arbete är bland annat den forskning som nu pågår om spridning av allergener.

Socialstyrelsen rekommenderade i ett informationsblad från 1991 ett skyddsavstånd på 200 m mellan hästhållning och bostäder etc. I ett meddelandeblad från 2004 anger Socialstyrelsen att ett skyddsavstånd på 200 meter kan vara rimligt med hänsyn till risk för olägenhet som lukt, flugor, buller och allergirisk. Socialstyrelsen påpekar dock att de inte tar ställning i det enskilda ärendet utan det är kommunen och, vid överklagande eller granskning av planer, länsstyrelsen som avgör vilket avstånd som kan vara lämpligt. Socialstyrelsens skyddsavstånd baseras på traditionella problem såsom lukt samt erfarenheter och empiriska rapporter om hur hästhållning uppfattas av närboende.

År	Myndighet/ forskningsinstitut.	Förordning/ Rapport	Avstånd	Motiv
1978	Naturvårdsverket	Ridanläggningar 1/1978	200 m	Lukt, insekter, skadedjur
1982	Naturvårdsverket	Allmänna råd 1982:1, Miljöskydd vid djurhållning	500 m	Lukt, insekter (>100 djurenheter)
1983	Socialdepartementet	Promemoria. De allergiska barnen i samhället		Allergi
1989	Allergitutredningen	SOU 1989:768, Att förebygga allergi/överkänslighet	500 m	Hästallergier
1989	Naturvårdsverket	Allmänna råd 1989:6, Miljöskydd vid djurhållning	500 m	Lukt, insekter (>100 djurenheter)
1991	Socialstyrelsen	Informationsblad 1991, Hälsoskydd	200 m	Allergi
1994	Kommunförbundet	Faktablad, ridanläggningar	500 m, ej under 200 m	Lukt, insekter, allergi
1995	Boverket	Allmänna råd 1995:5, Bättre plats för arbete	500 m	Lukt, insekter, buller, allergener
1998-99	Arbets- och miljömedicin, Karolinska sjukhuset	Forskningsrapporter		Allergenspridning från stall 50 m i luftprov 100 m i dammprover
2002	Arbets- och miljömedicin, Uppsala	Forskningsrapport	500 m	Allergenspridning från hästhagar 250 m i dammprover
2003	Västra Götalandsregionens Miljömedicinskt Centrum	Yttrande i planärende	200 m	Allergi, lukt, insekter
2004	Västra Götalandsregionens Miljömedicinskt Centrum	Yttrande i planärende	75 m	Allergi
2004	Västra Götalandsregionens Miljömedicinskt Centrum	Yttrande i planärende	200 m	Allergi
2004	Socialstyrelsen	Meddelandeblad 2004	200m (500 m)	Lukt, insekter, buller, allergier, skydd för vattentäkter
2004	Astma- och Allergi-förbundet	Rapport till Statens folkhälsoinstitut	500 m	Allergi

Tillämpning av riktlinjer

De allmänna råd och riktlinjer som omnämns ovan har ofta legat till grund för kommunernas, länsstyrelsernas och domstolars prövning enligt såväl plan- och bygglagen och miljöbalken, utan att hänsyn tagits till det enskilda fallet. Detta trots att flera av de myndigheter och verk som tagit fram riktlinjerna påpekar att dessa endast skall vara vägledande vid bedömning och att kommunen och länsstyrelsen gemensamt ansvarar för hur skyddsavstånden tillämpas i det enskilda fallet.

För att ge vägledning i enskilda planärenden har lokala tillämpningar av riktlinjer rörande hästhållning och bebyggelse utvecklats i delar av landet.

Länsstyrelsen i Skåne län har föreslagit riktlinjer (2004) för skyddsavstånd mellan hästgårdar och bostäder, skolor etc, men framhåller att hänsyn måste tas i till de lokala förhållandena. Länsstyrelsens uppfattning är att så stora skyddsavstånd som upp till 500 meter sällan är motiverade, men att även 200 meters skyddsavstånd kan ifrågasättas vid en avvägning mellan olika intressen. För mindre hästanläggningar bör en mera individuell prövning tillämpas. Riktlinjerna kan kort sammanfattas enligt följande:

- C-anläggningar, (fler än 100 hästar): 200-500 meter till stall och gödselhantering, minst 200 meter till område där hästar vistas.
- Större anläggningar (30-100 hästar): minst 200 meter till stall och gödselhantering, minst 100-200 meter till område där hästar vistas.
- Medelstora anläggningar (10-30 hästar): minst 100-200 meter till stall och gödselhantering, minst 50-100 meter till område där hästar vistas.
- Mindre anläggningar, 1-10 hästar: enskild bedömning beroende på gällande förhållanden, dock minst 100 meter till stall och gödselhantering, minst 50 meter till område där hästar vistas.

Länsstyrelsen bedömer att det finns skäl att göra en storleksindelning av hästanläggningarna med avseende på risken för störningar och allergiska besvär för människor som bor eller vistas i området. Det finns också skäl att skilja mellan stallar, gödselplattor och andra fasta anläggningar med hög koncentration av hästar och allergener, och hagmarker som är mer vidsträckta till karaktären och med lägre koncentration av hästar.

Vidare har ett flertal kommuner tagit fram riktlinjer för tillämpning av skyddsavstånd mellan hästhållning och bostäder etc, varav flera har inspirerats av länsstyrelsens rapport. I exempelvis Kävlings kommun efterföljs länsstyrelsens riktlinjer för hästanläggningar med fler än 10 hästar, men för mindre anläggningar (1-10 hästar) har riktlinjerna modifierats beroende på var i kommunen de är placerade. I hästfria, detaljplanerade områden gäller 200 m till stall och gödselhantering, medan landsbygden inte anses vara lämplig för personer med allergi mot hästar etc, varför betydligt kortare avstånd räcker. Andra kommuner med framtagna riktlinjer är bl.a. Höör, Malmö, Halmstad, Varberg och Göteborg (se tabell, *bilaga A*).

Både i länsstyrelsens riktlinjer och flertalet av kommunernas riktlinjer betonar man vikten av att en prövning alltid skall ske i det enskilda fallet där de lokala förhållandena kan påverka avståndsbedömningen. Vid en sådan prövning bör därför kunskap om följande förhållanden lägga grunden till bedömningen av vilka skyddsavstånd som kan vara motiverade i det enskilda planeringsfallet:

- karaktär på området, lantlig miljö/tätbebyggt område
- möjlighet att kombinera boende med hästhållning
- närhet till förskolor och skolor
- antal hästgårdar samt deras lokalisering
- antal hästar, lokalisering av stall, bete, ridbanor och planerade ridstigar
- gödselhantering, placering och utförande
- hagar, dess lokalisering och storlek samt antal hästar och hur frekvent hagen används
- förhärskande vindriktning
- topografi samt eventuellt avskärmande vegetation eller bebyggelse
- förekomst/grad av näringsverksamhet
- redovisning av närboendes uppfattning och upplevelser av olägenhet
- Utvecklingsmöjligheter för hästanläggning, utnyttjande, funktion, tillgänglighet

Juridiska aspekter

Miljöbalken

De bestämmelser som oftast aktualiseras i samband med olägenheter av hästhållning finns i miljöbalkens nionde kapitel som handlar om miljöfarlig verksamhet. I tredje paragrafen anges att med olägenhet för människors hälsa avses störning som enligt medicinsk eller hygienisk bedömning kan påverka hälsan menligt och som inte är ringa eller helt tillfällig. Om klagomål uppkommer på grund av närhet mellan t.ex. problem med hästar för nära inpå bostadshuset är det inte ovanligt att tredje paragrafen utnyttjas och med medicinska olägenheter som skäl. I de fall den klagande får rätt är det hästanläggningen som måste vidta åtgärder även om den fanns där före bostadsområdet.

Miljöbalkens allmänna hänsynsregler är vidare tillämpliga vid etablering och drift av hästgårdar. Hänsynsreglerna gäller alla som vidtar åtgärder eller driver en verksamhet som kan medföra olägenhet för människors hälsa eller för miljön. Verksamheten skall utföra de skyddsåtgärder och iaktta de begränsningar som behövs för att olägenhet inte uppkommer. Om en hästverksamhet inte har tagit hänsyn till detta kan kommunen förelägga verksamheten att vidta erforderliga åtgärder eller förbjuda fortsatt verksamhet.

Hästanläggningar med mer 100 hästar betraktas som C-anläggning och är därmed alltid anmälningspliktiga enligt miljöbalken 9 kap 6 §. Anmälan görs till kommunens Miljö- och hälsoskyddsnämnd, som bedömer om verksamheten är miljömässigt rimlig att genomföra.

Djurskyddslagen

Enligt djurskyddslagen krävs förprovning av djurstallar, vissa undantag från detta krav finns dock. Vid en förprovning måste en ny-, till-, eller ombyggnad av ett stall godkännas av Länsstyrelsen från djurskydds- och djurhälsosynpunkt. Vidare skall förekomsten av godtagbara förutsättningar att rädda djuren vid brand beaktas.

Djurskyddslagen utgår från att djur skall behandlas väl och skyddas mot onödigt lidande och sjukdom. Att ett stall förprovats och godkänts innebär endast att det anses lämpligt att hålla en viss typ av djur i. Förprovningen säger däremot inget om hur lämpligt ett stall är i ett bredare samhällsplaneringsperspektiv (*Länsstyrelsen i Skåne 2004*).

I januari 2005 trädde nya djurskyddsbestämmelser i kraft, enligt vilka den som upplåter stallplats åt minst 4 hästar eller bedriver yrkesmässig verksamhet oavsett omfattning måste söka tillstånd för verksamheten. Rasthagar måste vara dränerade eller hårdgjorda om inte marken är naturligt bärig. Bestämmelserna syftar till att hästar skall hållas och skötas i en god djurmiljö och på ett sätt som främjar deras hälsa och möjlighet till naturligt beteende. Tillståndet söks hos kommunens Miljö- och hälsoskyddsnämnd, som det ser ut i dag, det bör nämnas att reglerna är under omarbetning.

Plan- och bygglagen (PBL)

Plan- och bygglagen innehåller bestämmelser om planläggning av mark och vatten och om byggande som syftar till att främja en god och långsiktigt hållbar livsmiljö.

I andra kapitlet första paragrafen står bl.a. att markområden ska användas för det ändamål som marken är mest lämpad till med hänsyn till läge, markans vändning och förutsättningar samt kommunens behov. Företräde ska ges till sådan användning som allmänt sett ger en god hushållning. Vidare anger kapitel två bestämmelser för hur byggnader ska placeras och utformas så att de eller deras avsedda användning inte medför fara eller betydande olägenheter för omgivningen.

Vid prövning av bygglov för hästanläggning är reglerna i kapitel tre om kraven på byggnader tillämpliga, där nämns bl.a. att byggnader ska placeras och utformas så att de eller deras avsedda användning inte medför fara eller betydande olägenheter för omgivningen.

För nybyggnad av stall eller ombyggnad av befintlig byggnad till stall krävs bygglov. Detta gäller dock inte för ekonomibygnader till jordbruksfastighet där det bedrivs en aktiv jordbruksverksamhet. Vid bygglovsprövning kontrolleras om byggnadens placering och användning kan medföra fara eller betydande olägenhet för omgivningen.

Vid en detaljplaneläggning av ett område sker diskussioner med myndigheter, förvaltningar, sakägare och allmänhet. Om området hyser en hästanläggning eller ligger i närheten av en sådan, belyses eventuella problem med hästhållning och skyddsavstånd i planprocessen.

Falkenbergs kommun

Inom detaljplanerat område krävs tillstånd från kommunen för hantering av hästar. Utanför detaljplanerat område finns i övrigt ingen anmälnings- eller tillståndsplikt för hästhållning såvida man uppfyller övriga lagar och regler.

I kommunens ordningsstadgar finns regler om hur ridning på stränderna får ske, mellan den 15/5 och 15/9 är ridning förbjuden på bl.a. Skrea strand och Ringsegårdsstranden.

Rättsfall och domar

Det finns ett stort antal rättsfall gällande hästhållning, både rörande befintliga hästgårdar och ridanläggningar samt nybyggnad av stall och bostäder. Det handlar om både miljöbalksärenden och planärenden. Dessa utgör exempel på de konflikter som kan uppstå gällande hästhållning.

Socialstyrelsen har gjort en sammanställning av 25 rättsfall mellan åren 1990-2002. Det finns tydliga skillnader i bedömningarna beroende på om ärendet gäller befintliga stall eller ansökan om nybyggnation av stall och/eller bostadshus i anslutning till stall. I 12 av rättsfallen avslogs möjligheten till hästhållning. I ärenden gällande befintliga stall som är belägna på landsbygden har emellertid övervägande del av domarna fallit till hästägarens fördel (*Socialstyrelsen 2004*).

Bedömningar av befintliga stall – exempel

Regeringen (M2004/308/F/M) beslutade att avslå överklagandet från en närliggande bostadsrättsförening rörande Försvarmaktens tillstånd att hålla max 110 hästar i ett stall 50 m från närmaste bostad på Djurgården i Stockholm. De villkor som fastställdes i tillståndsbeslutet av länsstyrelsen bedömdes som tillräckliga.

Miljödomstolen, Växjö tingsrätt, (M448-99) godkände fortsatt hästhållning i ett jordbruksområde i Ystads kommun utanför detaljplanerat område, trots läkarintyg om multiallergi från närboende.

Länsstyrelsen i Stockholm avslog vidare ett överklagande av en tillbyggnad av ett ridhus i Haninge kommun. Angivet skäl var att det inte kan anses olämpligt att göra tillbyggnader i en bygd där hästhållning redan förekommer.

Miljödomstolen gick i mars 2005 emot Ekerö kommun och länsstyrelsen, som ville förbjuda hästhållning efter klagomål från en granne om allergi och lukt från ett närliggande stall. Domen motiverades med bristfällig kunskap om hästallergier, stallens lantliga omgivning samt att om man bosätter sig på landsbyggd får man acceptera att verksamheter relaterade till landet bedrivs i anslutning till bostaden.

I de fall överklagandet på befintlig hästhållning har gått igenom har bedömningen oftast baserats på att aktuellt område betecknas som tätbebyggt bostadsområde och därför anses olämpligt för hästhållning, eller att tillfredsställande gödselhantering saknas.

Bedömningar av nybyggnation av stall och bostäder – exempel

Regeringsrätten och regeringen avslog 2003 kommunens och byggbolagets överklagan av länsstyrelsens upphävande av en detaljplan för bostäder i anslutning till ett flertal hästgårdar i Kävlinge kommun. Motiveringen var att det inte framkommit tillräckliga skäl för att regeringen skall göra en annan bedömning än Socialstyrelsen gällande hälsoriskerna av hästhållningen, dvs. att 200 m bör upprätthållas som ett riktmärke mellan hästhållning och bostäder.

Regeringsrätten avslag 2003 ett överklagande från grannar mot en detaljplan för två bostadsfastigheter i ett blandområde med boende, hästgårdar och annan djurhållning i Kävlinge kommun. Avståndet till närmaste hästgård var ca 175 m och till närmaste beteshage ca 50 m. Grannarna var oroliga för att deras djurhållning skulle påverkas negativt, men regeringsrätten och regeringen gick på Länsstyrelsens linje, dvs. att planen inte bedömdes medföra olägenheter av sådan betydelse för grannarna att planen behövde upphävas.

Karlstads kommun gav ett positivt förhandsbesked för nybyggnad av ett stall för fyra hästar utanför planlagt område, men inom ett strategiskt område för tätortsutbyggnad enligt kommunens översiktsplan. Grannar i området var oroliga för olägenheter och Länsstyrelsen gjorde bedömningen att risk för ökad olägenhet (lukt, flugor) fanns och påverkan på vattentäkt inte kunde uteslutas. Länsstyrelsen upphävde beslutet och regeringen delade länsstyrelsens bedömning.

Regeringen ändrade 2005 ett beslut om antagande av detaljplan för nya bostäder i anslutning till en äldre avstyckad gård i Falkenbergs kommun, vilken under planläggningstiden utvecklats till hästgård. Antagandebeslutet hade överklagats av den nya ägaren till gården som inte ville att dennes fastighet skulle omfattas av den nya detaljplanen, eftersom detta medförde att tillstånd krävdes för att hålla häst på gården. Avståndet mellan uthus/stallbyggnad och föreslagen mark för bostäder var litet och gården hade i planförslaget givits små utbyggnadsmöjligheter. Länsstyrelsen avslag besväret med motiveringen att förslaget inte innebar sådana omständigheter eller förhållanden att klagandens enskilda intressen bedöms åsidosättas eller kränkas i sådan mån att förslaget inte kunde godtas. Boverket ansåg att risken för inskränkningar i klagandes rätt till hästhållning inte var större än att den kunde tålas men framförde att kommunen då man givit gården små utbyggnadsmöjligheter inte tagit tillräcklig hänsyn till den enskildes intresse. Regeringen upphävde antagandet av den nya detaljplanen i den del det avsåg hästgården medan beslutet att anta detaljplan för övriga delar (de nya bostäderna) därmed vann laga kraft.

Sammanfattning

Överprövning enligt exemplen ovan samt av diverse andra ärenden visar att riktlinjer för skyddsavstånd samt bedömningen av dessa inte är klart och entydigt. Kommun, länsstyrelse och domstolar kommer in i ärendena på helt olika sätt och har olika utgångspunkter i bedömningen. Till exempel grundar Länsstyrelsens planerhet främst sina beslut PBL och målet om en god fysisk planering. Miljödömsolen kommer in när en konkret störning finns, bedömningarna baseras främst på miljöbalken och handlar till viss del om vad som kan och är rimligt att åtgärda. Alltså varierar domarna från fall till fall och en konsekvent linje finns inte. Detta är också ett motiv för att Falkenbergs kommun nu tar fram lokala riktlinjer för planeringen så att planeringsarbetet bedrivs på likartat sätt inom kommunen.

Förslag till riktlinjer i Falkenbergs kommun

Följande riktlinjer gäller vid planläggning av bostadsområden i närheten av hästanläggningar/gårdar eller tvärtom, dvs. planläggning eller nyanläggning av hästanläggningar i närheten av detaljplanerade områden. Även i områden med samlad bebyggelse utanför planlagd mark eller nybyggnation av enstaka bostadshus eller hästgårdar utanför planlagt område bör riktlinjerna beaktas, men där har de lokala förhållanden än större betydelse.

Riktlinjerna är rekommendationer, varje fall har sina specifika omständigheter. Riktlinjerna avser avståndet mellan stall/gödselanläggning och tomtgräns (med tomt menas normalstor villatomt, ca 2000 m², i annat fall bostadshus med omgivning om ca 2000 m²), vid planlagd bebyggelse avses byggrätt istället för tomtgräns.

Riktlinjer för den fysiska planeringen

Antal hästar ¹	Avstånd till ²	
	Stall/gödselanläggning	Beteshagar, rastplatser/ridvägar
1-10	100 ³	50
11-30	100-200	50-100
31-100	200	100-200
>100	500	200

- 1) För bedömning av avstånd till stall/gödselanläggning räknas hela stallens kapacitet. För bedömning av avstånd till hagar och betesmarker räknas antalet hästar som normalt visats i hagen.
- 2) Avstånden räknas från stall eller gödselanläggning till närmaste bostadstomt.
- 3) Vid fåtal djur gäller särskilt att titta på lokala förhållanden. För enstaka djur och korrekt skötsel av stall och gödselhantering kan avstånden prövas i varje enskilt fall.

I anslutning till skolor och förskolor och andra publika lokaler är det särskilt viktigt att tillräckliga avstånd alltid upprätthålls, vilket innebär minst 100 meter till stall och gödselhantering och minst 50 meter till område där hästar vistas varaktigt. Detta är minimiavstånd, lämpliga avstånd måste avgöras i varje enskilt fall, beroende på verksamhet, aktiviteter samt de fysiska förhållanden som listas nedan.

Vid avståndsbedömningen måste hänsyn tas till lokala förhållanden. Följande sakförhållanden bör belysas i samband med planläggningen och kan medverka till att man föreslår ett avstånd som understiger eller överstiger ovanstående rekommendationer:

- karaktär på området, lantlig miljö/tätbebyggt område
- möjlighet att kombinera boende med hästhållning
- närhet till förskolor och skolor
- antal hästgårdar samt deras lokalisering
- antal hästar, lokalisering av stall, bete, ridbanor och planerade ridstigar
- gödselhantering, placering och utförande
- hagar, dess lokalisering och storlek samt antal hästar och hur frekvent hagen används
- förhärskande vindriktning
- topografi samt eventuellt avskärmande vegetation eller bebyggelse
- förekomst/grad av näringsverksamhet
- redovisning av närboendes uppfattning och upplevelser av olägenhet

För större och medelstora anläggningar bör intresset av stabila förhållanden och utvecklingsmöjligheter för verksamheten ges stor vikt. Utöver allergirisken bör risken för olägenheter såsom trafikstörningar, lukt, buller, flugor etc. bevakas.

Vidare bör man tänka på att avstånd till stallar och gödselhantering är särskilt viktigt eftersom dessa förhållanden inte kan ändras i samma utsträckning som t.ex. beteshagar och ridvägar. För hagar och ridvägar kan det fysiska utrymmet relativt enkelt begränsas, flyttas eller ändras om klagomål uppkommer. Alltså föreslås en mer strikt bedömning av avstånd till stallarna och gödselanläggningar medan en mer töjbar bedömning kan tillåtas för hagar och ridstigar.

Vid ny-, om- och tillbyggnad ska dusch/tvättmöjligheter samt förutsättningar för omklädning anordnas i anslutning till hästarna i de fall där annan person än fastighetsägaren sköter/håller hästarna.

I planeringsärenden ska lämpliga gc-vägar till ridanläggningar beaktas.

Vidare bör lämplig lokalisering av ridstigar till och från ridanläggningar studeras. Vid prövning av sådana skall både säkerhet för häst och ryttare samt skyddsavstånd avseende omgivningspåverkan prövas.

Hästnära boende

Hästbyar, ett slags temaboende med hästen som gemensamt intresse, kan bestå av villor, radhus eller lägenheter som byggs i närheten av en större stallanläggning. Hästägandet förenklas eftersom de boende kan dela på kostnader och underhåll av den gemensamma anläggningen. Även för andra boende som är hästintresserade, men inte har en direkt koppling till hästhållningen, kan närheten till djuren vara berikande.

Avstånd mellan boende och stall/gödselhantering bör vara kring 100 m däremot kan tomterna gränsa direkt till hästhagar.

Förutsättningen för dessa korta avstånd är dock att det i detaljplanen tydligt framgår att det är frågan om uttalat hästnära boende. Det är också viktigt att försäkra sig om att denna information också når alla som planerar att flytta till området. I dagsläget jobbar man i kommunen med planbestämmelser för hästbyar som förutsätter någon form av andelsäggande, just för att säkerställa hästintresset i bostadsområdet.

Spridning av hästallergen från person till person

Allergenspridningen inomhus tycks främst ske via människor som har vistats i stallar eller klappat husdjur, vilka sedan bär med sig allergen på hud, hår och kläder. Det är därför viktigt att det ställs krav på att det ska finnas tillräckliga dusch- och omklädningsmöjligheter på alla ridanläggningar. Låsbara skåp för förvaring av ridkläder är också nödvändigt för att undvika att ryttarna åker hem på bussar och tåg i sina ridkläder.

Ridklubbarna har också ett stort ansvar vad gäller information till ryttarna vad gäller allergirisken och vad var och en själv kan göra för att minska problemen för hästallergiker.

Diskussion

Boverkets rekommenderade skyddsavstånd om 500 m bedöms i de flesta fall orimligt höga krav som dessutom inte grundas på specifika hästförhållanden utan allmänt om djurhållning (svin) och lukt och miljöpåverkan. Boverkets riktlinjer omöjliggör i praktiken en normal tätortsutveckling för mindre orter i agrar miljö. Ska kommunen följa socialstyrelsens rekommendationer bör man vara restriktiv mot etablering av häststallar närmare än 200 meter från detaljplanerat område och samlad bebyggelse, alternativt mot etablering av nya bostäder närmare än 200 m från befintliga hästanläggningar.

Men även Socialstyrelsens rekommenderade avstånd kan vara onödigt stort. De lokala förhållandena bör alltid utgöra grund för bedömning av avstånd tillsammans med ovan föreslagna riktlinjer. De platsspecifika förutsättningarna som t.ex. vindriktning, vegetation topografi och hästgården utveckling är av stor vikt i bedömningen. Vidare bör påpekas att avstånden även kan förlängas om det anses vara lämpligt. Det handlar dels om att skydda boende från hästallergien, men också att skydda hästgårdar och hästanläggningarnas intressen. Om klagomål uppkommer från boende nära hästanläggning kan det drabba hästgården ekonomiskt. Kommunen bör överväga olika sätt att skydda större hästanläggningar. Detta kan exempelvis ske via detaljplaneläggning eller utarbetande av områdesbestämmelser.

I dagsläget förekommer det inte särskilt många klagomål från boende gällande hästar och hästgårdar. Kommunen är en hästkommun och de attraktiva exploateringsområdena ligger i utkanten av tätorterna och där finns också hästarna. Är det rimligt att förutsätta en djurfri miljö i gräslandet mellan stad och land? Man kan också fundera på om det är rimligt att alla bostäder skall kunna uppfylla de krav som en hästallergiker kan ställa. Samtidigt måste man i tätbebyggt område kunna ställa krav på en så bra boendemiljö som möjligt.

Sålunda kan det vara lämpligt att vissa områden är mer skyddade från hästar än andra. Kommunen kan styra etableringen så att tätbebyggda planlagda bostadsområden uppfyller högt ställda krav på frihet från hästar och andra lantbruksdjur, medan andra mer agrara områden tillåts/accepteras ha hästhållning i liten skala, kanske även inom sammanhållen bebyggelse.

Johan Risholm
Planarkitekt
Stadsbyggnadskontoret
Falkenbergs kommun

Anna Svensson
Civ.ing.
Miljökonsult
GF Konsult AB

Referenser

Boverket m.fl. 1995: **Bättre plats för arbete. Allmänna råd 1995:5**

Boverket. 2006. **Hästen flyttar till stan.** Artikel ur Planera bygga bo, nr 2/2006.

Göteborgs stad. 2004: **Utvecklingsplan för ridsporten i Göteborg.**

Göteborgs stad. 2005: **Hästar i planeringen.** Stadsbyggnadskontoret.

Hushållningssällskapet Halland. 2005: **En studie kring hästens ekonomiska, samhälleliga och sociala betydelse i Hallands län.**

Kävlinge kommun. 2004: **Förslag till riktlinjer.**

Länssjukhuset i Halmstad: **Hästar i tätort.** Avdelningen för yrkes- och miljömedicin.

Länsstyrelsen i Skåne län. 2004: **Hästar och bebyggelse. Underlag för den fysiska planeringen.** 2004:17

Malmö stad. 2005: **PM rörande hästar och bebyggelse i Malmö.**

Nimmermark S. 2004: Odour impact, doktorsavhandling Sveriges lantbruksuniversitet Inst. för jordbrukets biosystem och teknologi (JBT)

Persson H. 2003: Planering för tätortsnära ridning - mer än bara ridhus : examensarbete Sveriges lantbruksuniversitet Inst. för jordbrukets biosystem och teknologi (JBT)

Socialstyrelsen. 2004: **Meddelandeblad. Hästhållning.**

SOU 1989:78: Omfattning av allergi/överkänslighet – Sammanställning av epidemiologiska studier, undersökningar och registerdata.

Catharina Svala. 2002: **Hästen i landskapet.** Sveriges Lantbruksuniversitet, Inst. för jordbrukets biosystem och teknologi (JBT)

Västra Götalandsregionens miljömedicinska centrum. 2003-2004: **Yttranden över olika planer i regionen.** Lars Gerhardsson, Erik Larsson, Ingvor Vidal.

Muntliga kontakter:

Marie Becker, Socialstyrelsen

Henrik Lundahl, kommunkansliet, Falkenbergs kommunkansli

Lars Johansson, Kävlinge kommun

Per-Ola Svensson Miljö- och hälsoskyddskontoret, Falkenbergs kommun

Stellan Svedström, Boverket samt

Kommun	Avstånd mellan hästhållning och bostäder, skolor etc	Övrigt
Lst Skåne län	<p><u>>100 hästar (C-anläggning):</u> 200-500 m till stall/gödselhantering, 200 m till hagar, ridstigar etc</p> <p><u>30-100 hästar:</u> 200 m till stall/gödselhantering, 100-200 m till hagar, ridstigar etc</p> <p><u>10-30 hästar:</u> 200 m till stall/gödselhantering, 100-200 m till hagar, ridstigar etc</p> <p><u>1-10 hästar:</u> Kommunens uppgift att bedöma avstånd. Regel dock minst 100 m till stall/gödselhantering, 50 m till hagar, ridstigar etc</p>	<p>Ta hänsyn till lokala förhållanden vid varje enskilt fall.</p> <p>Skilja på stall, gödselplattor, ridhus och betesmarker, ridstigar etc</p>
Malmö	<p><u>>10 hästar:</u> Länsstyrelsens riktlinjer</p> <p><u>1-10 hästar:</u> Lst förslag som utgångspunkt men tar hänsyn till 2 bedömningssituationer, dvs då stadens utbredning når mindre bef hästgård/hage eller ny hästgård skall byggas.</p> <p><u>Nyetablering av stall:</u> 100 m till stall/gödselhantering, 50 m till hagar etc</p> <p><u>Nyetablering bostäder intill hästhållning:</u> Kortare avstånd kan accepteras men dock hålla 100 m till gödselhantering. Ännu kortare kan accepteras vid hästnära boende.</p> <p><u>Skolor, förskolor:</u> Alltid 100 m till stall/gödselhantering, 50 m till hagar etc</p> <p><u>Ridstigar:</u> Enligt trafikförordningen likställs hästar med fordon. Avståndet mellan bostäder – ridstigar bör bedömas från fall till fall.</p>	<p>Ta hänsyn till lokala förhållanden vid varje enskilt fall.</p> <p>Då stadens utbredning når mindre bef hästgård/hage anser kommunen detta inte med automatik bör förhindra exploatering inom så stora avstånd som lst rekommenderar. Inte heller rimligt att hästverksamheten måste upphöra, varför sådana bostadsområden bör klassas som hästnära boende. Detta faktum måste tydliggöras för boende, vilket kräver planläggning alt områdesbestämmelser som reglerar hästhållning.</p>
Kävlinge	<p><u>>10 hästar:</u> Länsstyrelsens riktlinjer</p> <p><u>1-10 hästar:</u></p> <p>A. Idag hästfria dp-områden: 200 m till stall/gödselhantering, 100-200 m till hagar. Ridstigar bör ledas utanför området på lämpligt avstånd från bostäder.</p> <p>B. Dp-områden/samlad bebyggelse med viss hästförekomst: Mindre restriktiv hållning, information till boende & intresserade att ej lämpligt vid svår allergi eller känslighet mot landsbygdens djur & dofter.</p> <p>C. Landsbygden: Ej lämpligt vid allergi & känslighet för störning från lantbruk.</p> <p>Stall/gödselhantering med visst avstånd från grannar, beroende på lokala förhållanden.</p>	<p>Kommunen restriktiv mot etablering av hästgårdar närmre än 200 m från detaljplanlagt område och samlad bebyggelse.</p>
Höör	<p>Länsstyrelsens policy tillämpas allmänt</p> <p><u>Större skyddsavstånd än 100 m:</u> Bedömning enligt lst mall</p> <p><u>Mindre skyddsavstånd än 100 m:</u> Inom levande landsbygd med varierad djurhållning kan skäl finnas att frångå lst mall. Avsteg avser anläggningar med 1-4 hästar.</p>	<p>Berörda sakägare inom 200 m radie ges möjlighet att yttra sig</p> <p>Vid beräkning av avstånd häststall – bostad gäller vid normalstor fastighet (<2000 m²) avståndet till fastighetsgränsen. Vid större fastigheter betraktas vistelsezonen vara mindre än fastigheten, dvs motsvara tomtplats på 2000 m².</p>

<p>Halmstad</p>	<p><u>Planläggning bostadsområden</u> 500 m till bef ridanläggning (avstånd plangräns – stall/ridbana/paddock) 200 m till enskild hästgård (avstånd plangräns – stall/ridbana/paddock) 50 m till hagar och ridstigar <u>Nyanläggning ridanläggning</u> 500 m till bef planområde bostäder (avstånd plangräns – stall/ridbana/paddock) 50 m mellan bef planområde - hagar och ridstigar <u>Nyanläggning enskild hästgård</u> 200 m till bef planområde bostäder (avstånd plangräns – stall/ridbana/paddock) 50 m mellan bef planområde - hagar och ridstigar <u>Nybyggnad bostadshus intill befintlig hästhållning (<10 hästar)</u> 100 m mellan bostadshus - bef stall 50 m mellan bostadshus – paddock, hagar och ridstigar <u>Nybyggnad enskild större hästanläggning (>10 hästar) vid befintligt bostadshus</u> 200 m mellan bostadshus - stall/paddock. Kortare avstånd kan accepteras om nytt stall/paddock hamnar längre bort från bostadshus än befintliga stall <u>Nybyggnad enskild hästhållning (<10 hästar) vid befintligt bostadshus</u> 200 m mellan bostadshus - stall 50 m mellan bostadshus – paddock, hagar och ridstigar</p>	<p>I områden med flera hästgårdar har bygglov getts för ytterligare hästgård när ny hästgård ej kom närmare bostadshus än befintliga hästgårdar.</p>
<p>Varberg</p>	<p><u>Planläggning bostadsområden/offentlig verksamhet el nyanläggning ridanläggning/hästgård</u> 200-500 m mellan större hästanläggning – bostäder (varierar efter verksamhetens storlek, topografi etc) 200 mellan enskild hästgård – bostäder 50 mellan bostäder - hagar och ridstigar <u>Nyanläggning bostadshus intill befintlig hästhållning</u> 200 m mellan stall/paddock - bostadshus (>10 hästar) 150 m mellan stall/paddock - bostadshus (5-10 hästar) 100 m mellan stall/paddock - bostadshus (<5 hästar) 50 till hagar och ridstigar</p>	<p>Individuell prövning av ärenden</p>

<p>Göteborg</p>	<p><u>>30 hästar:</u> 200 m till stall/gödselhantering, 100 m till hagar etc där hästar vistas varaktigt <u>10-30 hästar:</u> 100 m till stall/gödselhantering, 50 m till hagar etc där hästar vistas varaktigt <u>1-10 hästar:</u> Lokala förhållanden avgör. Regel dock minst 100 m till stall/gödselhantering, 50 m till hagar etc där hästar vistas varaktigt <u>Häsnära boende:</u> 100 m till stall/gödselhantering, tomt gränsande till hagar etc där hästar vistas varaktigt.</p>	<p>Ta hänsyn till lokala förhållanden vid varje enskilt fall. Särskilt viktigt att tillräckliga avstånd upprätthålls vid skolor och förskolor (100 m stall/50 m hage etc). Intresset av stabila förhållanden och utvecklingsmöjligheter för verksamhet ges stor vikt för stora-medelstora anläggningar. Kommunen skall ställa krav på tillräckliga dusch- och omklädningsmöjligheter på ridanläggningar. Skåp för förvaring av ridkläder. Ridklubbar skall informera om allergirisker.</p>

FALKENBERGS KOMMUN

